

О.О. Тітка

**ВНЕСОК МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
ВІДРОДЖЕННЯ СЕЛА В 1943 – 1945 РР.**

В історичній літературі й донині залишається мало дослідженим питання щодо ролі місцевої промисловості України в соціально-економічному відродженні села у початковий період повоєнної відбудови. Це пояснюється насамперед тим, що загалом стан та функціонування місцевої промисловості в умовах післявоєнного відродження як на республіканському, так і на регіональному рівнях ще не одержав комплексного дослідження та висвітлення. З названих питань відсутні спеціальні публікації, а наявна в ряді колективних видань [1] інформація про роботу місцевої промисловості в означений період має фрагментарний характер і не відображає дійсний стан із виробництва галуззю продукції для потреб села та її роль у вирішенні важливих тогочасних сільських економічних і соціальних проблем. Автор публікації ставить за мету проаналізувати роль місцевої промисловості України у соціально-економічному відродженні села в 1943 – 1945 рр. Об'єктом дослідження є повоєнне відродження українського села, предмет дослідження – внесок місцевої промисловості у відбудовних процесах на селі.

Як відомо, на час визволення території республіки українське село знаходилося у стані неймовірного спустошення, занепаду і зuboжіння. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та соціальна сфера, перестали функціонувати цілі галузі сільськогосподарського виробництва. Такі величезні збитки були результатом багатьох руйнівних явищ і наслідків війни. Їх спричинили багаточисельні й широкомасштабні бойові дії, що двічі вогняною лавою прокотилися по території республіки, евакуація на Схід ресурсів сільського господарства в 1941–1942 рр., різного роду мобілізації, поставки та вилучення для потреб фронту та військових частин із обох воюючих сторін, дії партизанів та формувань ОУН–УПА на окупованій ворогом території. Та найбільших збитків українському селу та його господарству завдали нацисти в період тимчасової окупації, особливо під час відступу з території України, коли цілеспрямовано грабувалося і вивозилося до Німеччини все, що становило хоч якусь цінність, у першу чергу техніка та інвентар. Те, що не можна було вивезти – спалювалося, руйнувалося та знищувалося. На період відступу окупантів припадає абсолютна більшість зруйнованого і пограбованого вщент майна українських колгоспів, радгоспів та МТС, знищених у колгоспах та радгоспах 251 тис. будівель виробничого призначення, тваринницьких та житлових споруд. У цей період гітлерівці вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 5092 автомобіля та багато тисяч інших сільськогосподарських машин та реманенту. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної зброї [2, 310]. У більшості сільських населених пунктів були спустошені особисті господарства селян, а застосування окупантами тактики „спаленої землі” призвело до втрати багатьма селянами індивідуального господарства взагалі. Одним із найтрагічніших наслідків окупації для українського села були збитки, завдані його соціальній сфері.

Окупанти перетворили на руїни понад 28 тис. сіл [3, 230], майже повністю зруйнували або знищили сільські мережі побутових, торгових, медичних, освітніх та культурних закладів. У селах України окупантами було зруйновано та знищено 1808 тис. селянських хат [4, 156], у результаті чого без даху над головою залишилися сотні тисяч селянських сімей і декілька мільйонів сільських жителів. При цьому у більшості випадків у вогні згоріли небагаті селянські пожитки, які були у злиднених селянських оселях: примітивні меблі, посуд, інвентар, постільні речі, невибагливий одяг і взуття, яких й до цього було обмаль, і невеликі запаси продовольства та інше, нажите роками важкою селянською працею [5, 258].

У справі подолання таких жахливих руйнівних наслідків війни та відродження повоєнного села важливу роль відіграла місцева промисловість України. Будучи майже вщент зруйнованою в період війни та окупації й значною мірою поступово відновлена в рамках загального відбудовного процесу ще в умовах війни, місцева промисловість вже на кінець 1945 р. поновила свою значну питому вагу в загальному балансі економіки республіки. Як і в довоєнний період, вона являла собою сукупність промислових підприємств, трестів, промислових комбінатів та інших організацій, підпорядкованих Народному комісаріату місцевої промисловості УРСР і одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) місцевим радам. Виробляючи продукцію виробничого призначення та товари широкого вжитку, а також здійснюючи обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу й взуття, підприємства галузі допомагали місцевим органам влади вирішувати в регіонах, зокрема у сільській місцевості, широке коло проблем в інтересах забезпечення потреб населення та місцевого господарства.

Якщо у 1941 р. у підпорядкуванні Наркомату місцевої промисловості УРСР перебувало 706 підприємств, з яких: 267 заводів республіканського та обласного підпорядкування й 439 міських та районних промкомбінатів [6, 4], то в результаті проведеної роботи з відбудови галузі вже до кінця 1944 р. було введено в дію 110 підприємств республіканського й обласного підпорядкування та 677 (відновлених та створених наново) районних і міських промислових комбінатів, у складі яких функціонували 6543 підприємства, майстерні, цехи та виробництва [7, 13; 6, 28].

Згідно зведеного плану, в 1944 р. місцева промисловість УРСР повинна була виробити продукції на суму 185,1 млн крб, у т.ч. на підприємствах республіканського значення – на суму 40,7 млн крб та обласного й районного значення – на суму 144,4 млн крб. Фактично за 1944 р. було вироблено продукції на суму 188,3 млн крб (або 101,7 % до річного плану) [8, 36–37], що становило 28,4 % річного довоєнного виробництва [9, 365]. Показово, що обсяги виробленої продукції щоквартально зростали: у I-му кварталі її було вироблено на суму 20,1 млн крб, у II-му – на 36,4 млн крб, у III-му – на 59,6 млн крб й у IV-му – на 72,2 млн крб [6, 9], або у 3,9 рази більше, проти першого кварталу. Це свідчило про успішне здійснення в 1944 р. широкого фронту відбудовних робіт в міру визволення території республіки від окупантів. Найкращих показників досягли Запорізький облмісцевпром, який виконав річний план 20 жовтня 1944 р. і додатково виробив понад план продукції широкого вжитку на 3,5 млн крб; Київський облмісцевпром, який виробив понад

річний план продукції на 3,4 млн крб; Сталінський облмісцевпром, який виробив понад річний план продукції на 5,2 млн крб [7, 16]. З перевиконанням річного плану випуску продукції завершили рік також Полтавський, Сумський, Кіровоградський та Херсонський облмісцевпроми [8, 38]. Після визволення від загарбників велику роботу з відновлення підприємств місцевої промисловості та виконання планів випуску продукції в кінці року провели також Львівський, Чернівецький, Тернопільський, Дрогобицький та Волинський облмісцевпроми [6, 10; 7, 16].

До кінця 1945 р. кількість відбудованих і введених у дію підприємств місцевої промисловості республіканського і обласного підпорядкування вже зросла до 182, а кількість відновлених і заново організованих районних та міських промкомбінатів до 700. Упродовж 1945 р. галузь щомісячно збільшувала випуск валової продукції. Якщо у I-му кварталі було вироблено продукції на суму 54,7 млн крб, то у IV-му кварталі її було вироблено на суму 80,4 млн крб, або більше проти I-го кварталу на 42,0 %. У 1945 р. було вироблено валової продукції на 288 млн крб, або на 52,9% більше, ніж у 1944 р. Загалом, з моменту початку відбудови і до кінця 1945 р. на підприємствах галузі вже було вироблено продукції на суму 495 млн крб [10, 5, 7].

Вагоме місце серед виробленої на підприємствах місцевої промисловості продукції займали техніка та товари сільськогосподарського призначення. Це, зокрема, сільськогосподарські машини й механізми та запасні частини до них, вози, упряж та інше обладнання й облаштування для гужового транспорту, сільськогосподарський інвентар. В асортименті вироблялися металеві матеріали, які широко використовувалися для виробничих та побутових потреб, як у колективних, так і особистих селянських господарствах. Місцева промисловість також забезпечувала потреби сільського населення в фарфорово-фаянсових, металевих та пластмасових товарах широкого вжитку, музичних інструментах, шкільних і канцелярських товарах і приладах та інших товарах. Для потреб села використовувалася більша частина видобутого на підприємствах галузі вугілля та торфу. Про асортимент та кількісні показники виробленої на підприємствах Народного комісаріату місцевої промисловості УРСР, яка більшою чи меншою мірою направлялася для вирішення нагальних потреб повоєнного села, свідчать дані наведені в поданій нижче табл. 1.

Таблиця 1 [7, 5; 10, 9-12, 14]

Виробництво головних виробів на підприємствах Народного Комісаріату місцевої промисловості УРСР

Найменування виробу	Одиниця вимірювання	Вироблено в 1940 р.	Вироблено в 1944 р.	Вироблено в 1945 р.	План на 1946 р.
Запасні частини до тракторів та сільськогосподарських машин	тис. крб	5449	2052,8	3790,8	3900
Верстати металообробні	шт.	-	894	813	770
Верстати деревообробні	шт.	-	15	107	655
Гідротурбіни	шт.	12	-	1	60
Преси	шт.	-	16	81	315
Віяшки	шт.	1089	-	577	900
Котли „Стреля”	м ²	4131	-	-	1000
Радіатори	тис. м.	2,8	-	0,4	18
Фітинги	т	470	-	5,7	100
Саморізні	шт.	11000	12	57	400
Бочки металеві	тис. шт.	105,6	0,865	5,0	10
Цистерни	шт.	2617	25	320	500
Ланцюги Галля	тис. пог. м.	105,8	9,4	28,8	70
Гвіздки	т	4157	693,7	633,8	1500
Сокири	тис. шт.	698	0,7	13,2	50
Скобельні вироби	тис. крб	4000	519,3	2166,8	4000
Посуд чавунний	т	137	6,9	9,8	100
Посуд оцинкований	т	968	5,6	24,5	150
Посуд емальований	т	502	10,7	53,2	300
Ліжка металеві	тис. шт.	183	19,7	24,4	65
Пічне литво	т	3213	599	736,5	2500
Ложки металеві	тис. шт.	1027,8	986,1	1279,5	1600
Виделки	тис. шт.	689,5	85,5	77,5	400
Репродуктори	тис. шт.	-	-	38,72	100
Електричні ліхтарі	тис. шт.	-	-	45,7	-
Електричні батареї	тис. шт.	-	-	638,7	-
Лопати металеві	тис. шт.	2288	121,9	217,2	400
Вози та ходи	тис. шт.	35,7	10,9	18,9	50
Фарби масляні та емальовані	т	9039	173,2	1382,5	2000
Фарби сухі	т	21231	1879,7	5178,4	8000
Білила цинкові сухі	т	1811	-	24,7	350
Набійки різні	т	1186	256,3	612,1	720
Мило господарське	т	-	272,6	274,2	400
Фарфорово-фаянсовий посуд	тис. шт.	77219	7714,4	10267	19700
Медичний фаянс	тис. шт.	175	-	10,5	60
Бочки дерев'яні	тис. б/ц	32,8	53	50,2	100
Гончарний посуд	тис. дкл.	267	363,3	501	1000
Олівці	млн шт.	80	1,9	3,4	20
Авторучки	тис. шт.	1063	20,2	131,1	250
Пера учнівські	тис. шт.	6995	7000	6833,3	12000
Гармоні та баяни	тис. шт.	30,5	0,016	1,1	5
Щипкові музичні інструменти	тис. шт.	477	0,5	3,6	12
Паніно	шт.	3559	29	101	300
Пегла випалена	млн шт.	1,4	6,7	3,7	12
Черепиця	тис. шт.	219	690,8	293	1500
Вапно	тис. т	3,2	8,8	7,1	12
М'який шкіряний товар	тис. дцм	-	5392,7	4773,6	6500
Жорсткий шкіряний товар	т	-	94,9	52	90
Взуття	тис. пар	-	149,5	351,2	350
Валіянки	тис. пар	-	10	14,9	30
Упряж для тягла	тис. компл.	-	13,9	8,6	20
Кам'яне вугілля	тис. т	34,5	65,5	61,1	80
Торф	тис. т	46,9	45,5	38,1	60

Оцінюючи роботу галузі в означений період, зазначимо, що не всі підприємства, облмісцевпроми та трести Наркомату місцевої промисловості виконували покладені на них річні завдання щодо виробництва продукції, зокрема, щодо її асортименту. Так, у 1944 р. Наркомат місцевої промисловості загалом не спромігся виконати план із розгорнутого асортименту і був боржником щодо випуску товарів широкого вжитку. Зі 100 головних виробів групи товарів широкого вжитку, виробництво яких передбачалося освоїти впродовж 1944 р., місцева промисловість виконала план лише з 30 видів виробів. Зокрема, були виконані й перевиконані плани виробництва таких товарів, як пічне та інше литво, ланцюги для комбайнів, преси, сільськогосподарський інвентар, гончарні вироби та ін. Одночасно не були виконані плани з виробництва запасних частин до тракторів та сільськогосподарських машин, возів, металевих ліжок, цвяхів, сокир, замків, чавунного посуду, фарфорово-фаянсових виробів [6, 11-12]. Те ж саме простежується й в 1945 р. Невиконання планів вищезазначених товарів було пов'язане з несвоєчасним введенням у дію виробничих потужностей на ряді підприємств, відсутністю сировинних матеріалів та енергозабезпечення, а також недоліками в організації виробничого процесу.

Підводячи підсумки викладеному вище, зазначимо, що відбудова в 1943 – 1945 рр. місцевої промисловості мала позитивні наслідки для вирішення завдань відродження економіки та соціальної сфери визволених сіл України. І хоча ще відносно небагато продукції виробляла та постачала галузь село, але вона була надзвичайно цінною в тогочасних складних умовах.

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3-х т. – К., 1975. – Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.); История народного хозяйства Украинской РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1: Развитие социалистической экономики в период строительства и совершенствования развитого социализма (1938–1960 гг.); Вдбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР (період будівництва розвинутого соціалізму). – К., 1978; Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). – К., 1968; Енциклопедія народного господарства Української РСР. – К., 1969–1972– Т. 1-4; Экономика Советской Украины. 1945 – 1975. – К., 1975; История міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. – К., 1967–1976; Кудлай О.С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К., 1965; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К., 1949.; Нестеренко О.О. Развитие промисловості на Україні: В 3-х ч. – К., 1966. – Ч. 3.
2. История українського селянства. Нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т. 2.
3. История України / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1997.
4. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр.: В 3-х т. – К., 1969. – Т. 3.
5. Перехрест О.Г. Наслідки нацистської окупації українського села в період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журн. видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2005. – №1 (23).
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 29.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 152.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 53.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в трёх томах. – К., 1985. – Т. 3.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 210.

К.Є. Горбуров

ЕКОНОМІЧНІ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ

Репресивна в своїй основі організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою хлібозаготівельна кампанія 1946 року породила голод 1946–1947 років в Україні. Людські втрати понесли і південні області – Миколаївська, Одеська, Ізмаїльська і Херсонська. Встановити точну кількість громадян, що загинули в ті трагічні роки нелегко. Відомості про наслідки голоду протягом десятиліть радянська влада оберігала як найважливішу державну таємницю.

Принциповою складністю при комплексній оцінці наслідків демографічної катастрофи 40-х років ХХ ст. є відсутність надійних даних поточного звіту населення в період між переписами населення 1939 і 1959 років. Вирішити це завдання прагнули як історики, так і демографи, які, залучаючи архівні матеріали і дані природного руху населення за окремі періоди, намагалися відновити цифри втрат в результаті голоду і масових репресій шляхом прямої реконструкції зведень, яких не вистачало.

Найбільш вдалою спробою прямої реконструкції даних природного руху населення колишнього СРСР в цілому було дослідження, виконане співробітниками відділу демографії статистики Держкомстату СРСР в 1989–1990 роках. Після ретельного опрацювання архівних матеріалів, експертної оцінки даних перепису населення 1926, 1937, 1939 і 1959 років, вони використали метод демографічного моделювання і відновили дані про природний рух населення в 1920–1959 роках [1]. Це дозволило одержати певні оцінки чисельності населення СРСР за статтю і віком у період кризових явищ демографічної історії. Проте автори змушені були зробити ряд припущень, що все-таки ставлять під сумнів достовірність одержаних результатів. Порівняння одержаних розрахунковим шляхом вікових структур з фактичними даними розподілу чисельності за статтю і віком, зафіксованими переписами населення 1939 і 1959 років, дозволило по-новому оцінити розходження в чисельності відповідних вікових груп, які характеризують масштаби демографічних втрат, пов'язаних з голодом 1946–1947 років. Автор статті ставить за мету з'ясувати масштаби втрат в Україні від голоду 1946–1947 рр. Об'єкт вивчення – голод 1946–1947 рр., предмет – етнонаціональні, демографічні наслідки голоду.

Перше післявоєнне п'ятиріччя було ускладнене голодом 1947 року, який охопив ряд областей, зокрема, Миколаївську, Запорізьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїльську, Чернівецьку. Природний приріст населення в цих областях за 1947 рік виявився з мінусовим показником. Загалом цього року в згаданих областях померло 265,9 тисяч чоловік, а народилося 194,6 тисяч чоловік. Таким чином, кількість смертей перевищила кількість народжень на 71,3 тисячі [2, 77-78]. Найвища дитяча смертність у 1947 році була зафіксована в Ізмаїльській області – 319 чоловік на одну тисячу дітей до 1 року.

Як засвідчують щомісячні дані про кількість померлих, голод в Україні в 1947 році почався вже в січні, різко посилювався в лютому, свого максимуму досяг у березні і тривав аж до серпня включно. Смертність значно почала зменшуватися в серпні, а нормалізувалося становище в жовтні, коли М. Хрущов і Л. Каганович рапортували Й. Сталіну про „дострокове” виконання плану здачі хліба державі.

Найважливіший висновок з подій 1947 року полягає у тому, що коли б не поспішне формування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення прискореного скасування карткової системи, реформи цін і грошей, голоду можна було б уникнути, а відповідні реформи здійснити роком пізніше.

У 1947 році було отримано найменший природний приріст в Україні (не включаючи роки війни). Так народилося 713 тисяч осіб, померло – 628. Приріст склав всього 85 тисяч чоловік.

Голодне лихоліття, що випало на долю українського народу через рік після закінчення найжахливішої війни в історії людства, найбільш вразило дітей. Вони були найменш захищені, не брали участі в колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100-300 грамів хліба на працюючого. Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції, голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Великими юрбами злітали вони до великих міст за порятунком, а виснажених немовлят приносили батьки.

Жахливим випробуванням для підлітків стала зима-весна 1947 року, коли вони гинули у містах і селах, тихо помирали, не дочекавшись допомоги. Автори